

Research Paper

जयवंत दळवीच्या कादंबऱ्यांची नाट्ये रूपांतरे - एक अभ्यास

प्रा.डॉ. सुबेखा जनकर - आढाडे
दयानंद कला महाविद्यालय
जि. लातूर.

प्रस्तावना

जयवंत द्वारकानाथ दळवी हे मराठी सारस्वतास जेवढे कथा कादंबरी विनोदी लेखक म्हणून प्रसिध्द आहेत. तेवढेच नाटककार म्हणूनही सुपरिचित आहेत. त्यांनी लिहिलेल्या एकूण साहित्यात 17 कथा संग्रह 22 कादंबऱ्या ह्यांपैकी 6 अप्रकाशितह 19 नाटके ह्यांपैकी 1 अप्रकाशितह 8 विनोदी 'लोक आणि लौकिक' हे प्रवास वर्णन 'कावळे आणि इतर एकांकीका' ही एकांकीका 'पु. ल. एक साठवण' हे संपादित व तसेच इतर पाच साहित्य कृतींचा समावेश आहे.

त्यांनी लिहिलेल्या 19 नाटकांपैकी 'सभ्य गृस्त हो' 'संध्याछाया' 'हरी अपहरी' 'स्पर्श' ही चार नाटके अनुक्रमे 'सभ्य गृस्त हो' 'वाटही मरे ना' 'कृष्ण लिला' 'स्पर्श' या कथांवरून स्वतःच रूपांतरीत केलेली आहेत. 'सूर्यास्त' 'पुरुष' 'पर्याय' 'किनारा' 'मी राष्ट्रपती' ह्या अप्रकाशितह 'लग्न' 'कालचक्र' 'मालवणी सौभद्र' 'अपूर्णाक' 'संसार गाथा' ही नाटके त्यांनी स्वतंत्रपणे लिहिली आहेत.

अगोदर कादंबरी लेखन व त्यावरून स्वतःचे त्याचे नाट्य रूपांतरण करून जयवंत दळवींनी 6 नाटके लिहिली. त्यामध्ये 'अंधाराच्या पारंग्या' 'अथांग' 'सावल्या' 'अधांतरी' 'वेडगळ' व 'ऋणानुबंध' या मुळ कादंबरी वरून त्यांनी अनुक्रमे 'बॅरिस्टर' 'महासागर' 'दुर्गा' 'सावित्री' 'मुक्ता' 'नातीगोती' ही सहा नाटके रूपांतरीत केलेली आहेत.

स्वतःच्या कथा कादंबऱ्यावरून नाट्यलेखन करणे हे एका अर्थाने सोयीचे असते. कारण अर्ध्याहून अधिक कच्ची सामग्री आपल्या हाताशी असते. मुळच्या लेखन कृतीत संवादाचे प्रमाण असेल तर त्याचाही उपयोग नाट्य लेखनासाठी विशिष्ट मर्यादेपर्यंत होऊ शकतो. त्याच बरोबर हे लक्षात ठेवावयास हवे की नाटक म्हणजे एखादी कथा अगर कादंबरी यातील कथा वस्तु पुन्हा संवाद रूपाने लिहिणे नव्हे. ती एक स्वतंत्र स्वयंपूर्ण कलाकृती असावी लागते. ते एक कलांतर असते एका साहित्य कलाप्रकारचे दुसऱ्या साहित्य कलाप्रकारात ते परावर्तित नवे रूप असते. प्रत्येक कलाप्रकाराची एक तर्कचौकट असते रचनातंत्र असते. कथा कादंबरी हे साहित्य प्रकार प्रामुख्याने कथनाचे वर्णनाचे विश्लेषणाचे निवेदनाचे आहेत. विस्तार रूपाने ते यासाठी वापरता येतात. हे सर्व प्रकार स्वतंत्र स्वयंभू आहेत. परंतु नाटक या साहित्य प्रकाराला निवेदन कथन वर्णन यांचा विरोध असतो. खदाचित पुरक म्हणून या प्रकाराचा वापर होत असतो. कादंबरी आणि नाटक या माध्यमातला फरक ज्या लेखकाने नेमकेपणाने हेरून प्रकट किंवा अविष्कृत केला नाही. त्यांच्या नाट्यकृती लेखनात विस्कळीतपणा दिसून येतो. या कालचक्रात अडकलेले मराठीतील अनेक लेखकांबरोबर दळवीही सुटले नाहीत. पण नंतर दळवींनी नाट्य रचना तंत्रावर पकड मिळविण्याचा प्रयत्न केला. त्याच उत्तम उदाहरण 'बॅरिस्टर' हे रूपांतरीत नाटक सांगता येईल.

दळवींनी स्वतःच्या नाट्य लेखनासंबंधी आपली भूमिका विशद करतांना म्हटले आहे की "मी माझी काही नाटके तथा कादंबऱ्यावरून केली आहेत त्याचे कारण चटकन विशय उपलब्ध होतो हे तर खरेच. त्याही पेक्षा महत्त्वाचे कारण म्हणजे कादंबरी लिहून झाल्यावरही माझ्या मनातून तो विषय संपत नाही. शिवाय त्या कादंबऱ्यामध्ये नाट्यमयता असते. त्यातली व्यक्तीचित्रे अभिनयाला भरपूर वाव देणारी असते. या व्यतिरिक्त कादंबरी न वाचणारे नाटक पाहू शकतात. नाटकांमुळे अधिक प्रसिध्दी व पैसाही मिळतो. हा मोह

साहित्यवाह्य असला तरी अर्थातच तो कबुल करणे योग्य नाही. . . शिवाय वृत्तीचे मला तंत्रापेक्षा साहित्यिक मूल्यांचे मोल अधिक वाटते. व्यक्ती चित्रण व्यक्तीव्यक्तीतले भावनिक किंवा सामाजिक संघर्ष यात मला अधिक रस वाटता. . . नाटकांतून व्यक्त होणारा जीवनानुभव किती उत्कटपणे मनाला भिडतो. हेच महत्त्वाचे असते. नाटकातील साहित्यिक मुल्यच नाटक आणि नाटककार यांना तगवून नेते. . ."

साहित्य आणि नाट्यतंत्र या दोन्हीचा समतोल जेव्हा राखला जातो. तेव्हा उत्तम नाट्यकृती तयार होते. कोणत्याही चांगल्या नाट्यलेखनाचा केंद्रबिंदू माणूस त्याचे मनोव्यापार त्याचे भावनिक वैचारिक जीवन यातला व्याथ्रिम संघर्ष असा असावा लागतो. हे संघर्ष बाह्य व अन्तःस्वरूपी असतात. दळवींना या गोष्टींचे भान उत्तम प्रकारे होते हे त्यांच्या मुळ कादंबरीवरून त्यांनी केलेल्या नाट्य रूपांतरीत साहित्यकृतीतून दिसून येते.

त्यांचे 'बॅरिस्टर' व 'नातीगोती' या दोन प्रसिध्द रूपांतरीत नाट्यकृतीत नाट्यतंत्राचा वापर उत्तम रितीने झाल्याने या दोन्हीही नाट्य कलाकृती लक्षवेधी ठरल्या आहेत.

त्यांच्या प्रत्येक नाटकाचा विषय व आशय वेगळा असतो. त्यातल्या व्यक्तिरेखाही आपले लक्ष वेधून घेतात.

कादंबरी हा शुध्द साहित्यप्रकार मानला जातो. त्या तुलनेने नाटक हा शुध्द नाटक प्रकार मानल्यास साहित्यिक विचारवंतांचे एकमत दिसत नाहीत. त्यामुळे नाट्य कला हा मिश्र साहित्य प्रकार मानला जातो. नाटकाची परिणती ही रंग मंचावरील प्रयोग रूपात होणारे असते. त्यामुळे नाटक हा प्रयोग व प्रेक्षक सापेक्ष कलावस्तू आहे. म्हणजेच ती परावलंबी आहे. परतंत्रावर आधारित आहे. वाड्. मयीन अभ्यास करता येणार नाही काळ त्यात अडचणी कोणत्या येतील नाट्यसहितेची विचार रंगभूमीवरील प्रयोगाच्या संदर्भातच करावया काळ अशा प्रकारच्या प्रश्नांना एकीत्रतपणाने उत्तर देता येईल. या संदर्भात सुप्रसिध्द नाटककार वि. वा शिरवाडकर यांनी व्यक्त केलेले विचार महत्त्वाचे आहेत ते म्हणतात "नाटकाची परिमती प्रेक्षकांच्या रसास्वादात होत असली तरी नाटकाचा उगम नाटकाराच्या प्रतिभेतच होत असतो. त्या नाट्यप्रतिभेतच नाटकांचे शुध्द अविष्कृत रूप शोधायला हवे. नेत्राच्या द्वारा साजरा होणारा यज्ञ म्हणजे नाटक." असे जरी कालिदासाने नाटकाचे वर्णन केलेले असले तरी नाटक हा प्रथमतः आणि प्रमुखतः एक साहित्य प्रकार आहे."

'पारिजात' च्या ह्याने. 1934ह च्या अंकात ह्यपृष्ठ 8485 वरह श्री. वा. ल. कुलकर्णी म्हणतात "विचारपरिप्लुत कादंबरीच्या वाचकवर्गापेक्षा विचारप्रवर्तक नाटकांचा प्रेक्षकवर्ग नेहमीच मोठा असतो. ग्रंथद्वारा विशिष्ट तत्वांचे प्रतिपादन करून समाजावर इच्छित परिणाम घडवू पाहणारा कादंबरीकार

आणि त्याच हेतूने प्रेरित होऊन आपल्या प्रामाणिक मतांचा नाटयद्वारा पुरस्कार करू पाहणारा नाटककार या दोघापैकी दुसऱ्याचाच कार्यक्रम जास्त लवकर मुफलित होण्याची आशा असते . कादंबरीवाचनाने व्यक्तीव्यक्तींच्या मनावर होणाऱ्या वैयक्तिक स्वरूपाच्या भिन्न परिणामांपेक्षा नाटय प्रयोग दर्शनाने एकाच वेळी प्रेक्षकवर्गावर होणारा परिणाम सामुदायिक व चिरस्थायी स्वरूपाच्या असतो . आणि तसाच परिणाम ग्रंथकर्त्याचे उद्दिष्ट साधण्यास जास्त हितकारक असल्याने आजच्या युगात तरी समाजाला कादंबऱ्यांच्या नाटयीकरणाला परभाषीय सुंदर नाटयकृतींच्या भाषांतराइतकेच किंवाहून काकणभर जास्तच आजच्या मराठी नाटयवाङ्मयाच्या हलाखीच्या स्थितीत महत्व आहे . ”

जयवंत दळवी यांच्या एकूण नाटकांचे अवलोकन करित असतांना त्यांच्यामध्ये मुख्यतः तिन स्तर दिसतात . ते म्हणजे राजकीय व सामाजिक जाणिवेची नाटके स्त्रीपुरुष प्रेम विवाह व त्यांच्यातील संबंध विषयाची नाटके मानवी मनाचा व त्यामधील व्यामिश्रतेचा शोध घेणारी नाटके असे स्तर दिसून येतात . त्यामध्ये जयवंत दळवी यांनी कादंबरी वरून रूपांतरीत केलेल्या नाटकांचा विचार करतांना त्यांचे 'वॅरिस्टर' 'महासागर' 'मुक्ता' ही रूपांतरीत नाटके तिसऱ्या स्तरात मोडतात . कारण यामध्ये मानवी मनाचा त्यामधील अनाकलनीय व्यामिश्रतेचा वेध घेतलेला आहे . ही नाटके जीवनाच्या मुळ गाभ्यालाच भिडणारी आहेत . त्यामुळे ती चिरस्थायी व वर्तमान स्थलकालाचे त्यांना संदर्भ असले तरी त्यांना भेदून सनातनाला स्पर्श करणारी 'वॅरिस्टर' 'महासागर' 'सावित्री' 'मुक्ता' 'नातीगोती' 'दुर्गा' यांना आंतरनिष्ठ नाटके म्हणता येतील .

'वॅरिस्टर' ज्याच्या घराण्यात वेडाची परंपरा चालत आलेली आहे . ज्याचे वडील परागंदा आहेत थोरला भाऊवेडा होऊन बसलेला आहे . आणि अशा ताणामध्ये जो जगतो आहे अशा एका उत्कट मनोवृत्तीच्या संवेदनाशील व्यक्तीच्या वॅरिस्टरांच्या शोकान्ताचे हे नाटक आहे . वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या प्रेमवैफाल्याचा दोन वेळेला अनुभव आलेल्या वॅरिस्टरांच्या जीवनात पुन्हा एकदा आणखी एका वेगळ्या परिस्थितीतील प्रेमानुभव राधाक्काच्या रूपाने सामोरा येतो . पण हा नवा सुखानुभव या मनाला पेलत नाही आणि अखेर तेही आपल्या परागंदा वेड्या मोठ्या भावाच्या रिकाम्या झुलत्या खुर्चीत बसतात अंशुचर्य वाटावे एवढ्या समर्थपणाने दळवींनी वॅरिस्टरांचे भावविश्व जिवंत केले आहे . मरणान्त नाही पण कदाचित त्याहीपेक्षा भयाण असा शोकान्त असणारे हे नाटक आहे . जीवनावर जीवनातील सौंदर्यावर ज्याचे रसरसून निकोप प्रेम आहे त्याच्या जीवनाची भकास ओसाड अखेर मनाला विलक्षण अस्वस्थ करते उदास करते अंशु 'वॅरिस्टर' आणि राधाक्का ह्या दोघांचं नातं हे वास्तवात परस्परांचे कोणीच नसलेल्या पण तरीही मनातं खूप जवळ असलेल्या दोघांचं नातं . जयवंत दळवींनी 'अंधाराच्या पारंग्या ह्या कादंबरीला नाटयरूप देताना ह्या नात्याचं आकर्षण वाटलं असावं . हे हळूहळू विकसित होत गेलेलं नातं रंगमंचावर अधिक सामर्थ्यसंपन्न ठरेल ह्याची जाणीव त्यांना झाली असावी . एकतर काळ गेल्या शतकातल्या ज्या काळात स्त्री फारशी उर्वयावाहेर पडत नव्हती असा केशवपनासारख्या विचित्र रूढींनी दडपल्या गेलेल्या अनेक स्त्रिया . सऱ्या इच्छा दडपून कुटुंबाचा आधार घेऊन जगत असलेल्या याच काळात स्त्रियांच्या दुःस्थितीची जाणीव झालेले आधुनिक विचारसरणीचं काही सुधारक . रूढीवर चिडलेले . इंग्रजांच्या आगमनानंतर नव्या दृष्टिकोनांचा लाभ झालेलं . आणि त्यामुळे हिंदू धर्मातल्या काही अन्यायकारक रूढींवद्दल रिवाजांवद्दल ज्यांच्या मनात चीड आहे असे .

'महासागर' हे असेच मानवी मनाच्या अथांगतेचा गूढतेचा प्रत्यय देणारे अनेक प्रश्न निर्माण करणारे नाटक 'लैंगिक आकर्षणाची अनावरणपणाची मूढ करणारी शक्ती दाखवणारे . वर्षानुवर्षे एकमेकांच्या निकट सहवासात राहूनही माणसे एकमेकांना कळत नाहीत . सुमी घनश्याम यांचा सुखाचा आहे . त्यांना एक मुलगाही आहे . घनश्यामच्या भरभराटीचा वाढता धंदा आहे . तो चांगला व्यायमपटू आहे . दोघांचे वैवाहिक जीवन समाधानाचे आहे . तरी कोणत्या एका क्षणी सुमी रेशमानकडे आकृष्ट होते आणि सुमी घनश्यामचा सारा संसारच उद्ध्वस्त होतो . या शारीरिक मोहाच्या आकर्षणाची कसली ही शक्ती अंशु सुमीच्या थिलच्या मागे धावण्याच्या ऊर्मीने तिचा संसार उद्ध्वस्त होतो तर घनश्याम सुमीचा मित्र दिगंबर आणि त्याची बायको यांच्या मध्यवर्गीय संसारात

अनेक अडचणी मर्यादा असून विवेक समंजसपणा यांच्या आधारावर त्यांचा संसार समाधानाचा आहे . या सर्वांचा अर्थ कायच ते कशात विसंगतीचा अन्वय कसा लावायचाच प्रेम म्हणजे कायच ते कशात आहेच सारेच प्रश्न उत्तर नसणारेच 'सावित्री' "सावित्री" ला सामाजिक आशय आहे . नोकरी करणारी ह्य'करियर' करणारीही स्त्री आणि तिच्या जीवनाची वाताहत हा प्रश्न त्या नाटकामध्ये आलेला आहे . पण ही वाताहत सामाजिक परिस्थिती नर्वयाची पुरुषी वृत्ती यामुळेच केवळ होते असे नाही . सावित्रीचा विशिष्ट स्वभाव आणि तिच्या भोवतीची विशिष्ट परिस्थिती यामध्ये या वाताहतीची बीजे आहेत . सावित्रीचा तिच्या पळून गेलेल्या आईच्या आयुष्याची छाया आहे .

स्त्री पुरुषामधील प्रेम म्हणजे त्या दोघांमधील केवळ लैंगिक संबंध व या संवंधात स्त्री निष्क्रिय ह्यपस्विव्ह या गृहितावर सावित्री हे नाटक आधारलेले आहे . शब्दांच्या व गूढतेच्या आवरणाखाली सावित्रीची शोकांतिका दाखवून स्त्रीच्या एकनिष्ठ प्रेमाचीच वाजू उदात्त करून मांडली आहे . स्त्री पुरुषामधील प्रेमाला स्थिर व सनातन स्थितीत कल्पून त्यामध्येही स्त्रीच कशी फसत जाते हे दाखवले आहे . शिवाय करिअर करणाऱ्या स्त्रियांचा विवाहवाह्य संवंधाच्या निवडीमुळे कसा दुःमय शेवट होऊ शकतो हे दाखवून एक प्रकारे नाटक प्रेक्षकांना धोक्याचा खेळ किंवा काही प्रमाणात तिचा मुखपणा अशी भावना प्रेक्षकांच्या मनात हे नाटक निर्माण करते . "सावित्री" नाटकातही आठदहा तरी संसारचित्रे आहेत . स्त्री पुरुष नात्याची विविध रूपे आहेत . "अखेर या संसाराचा अर्थ कायच पति पत्नीतल्या नात्यातील खरं रहस्य कायच" हा सावित्रीलाही पडणारा प्रश्न आहे .

'मुक्ता' दळवींच्या एकूण नाटकांत मनाच्या अंतरंगाचा तळ शोधणारी नाटके विशेष महत्त्वाची आहे आणि अशा मनोवगाहनपर नाटकांत "मुक्ताचे" स्थान अधिक महत्त्वाचे आहेत . "मुक्ता" मध्ये एक वेडी तरुण स्त्रीच एका प्रकारे नाटकांच्या केंद्रस्थानी आहे आणि बाकीच्या व्यक्ती तिच्याभोवती फिरत असतात . स्त्री पुरुष संवंध कामवासना त्यामधील विकृती विपरीतता या वासनाशक्तीचा व्यक्तीच्या जीवनावर असणारा प्रभाव आणि एकूणच मानवी जगण्याच्या अर्थ यांचा शोध घेण्याच्या दळवींच्या ध्यासनातील "मुक्ता" हा महत्त्वाचा टप्पा आहे . या नाटकातही 'असे काळ काळ' हा वेड लावणारा प्रश्न अनेकदा निर्माण होतो आणि अनुत्तरितच राहतो . दळवींच्या सगळ्या नाटकांत "मुक्ता" वेगळे आहे . वेगळी उंची गाठणारे आहे . या नाटकातही अंधाराची दाट छाया असली तरी अखेर ते एका निर्भर परिपक्व प्रसन्नतेत परिणत होतेल अनेक प्रश्न स्वीकारून दुःखे पचवून अखेर एका शांत समंजस प्रगल्भ वृत्तीत ते विसर्जन पावते .

'नातीगोती' एक अतिशय करुण निरुत्तर करणाऱ्या प्रश्नातून हे नाटक लिहिलेले आहे . मतिमद मुलगा त्यांचे वयात येणे त्याची त्याच्या आई वडिलांच्या आयुष्यावर सतत पडलेली काली सावली हे या नाटकाचे सूत्र आहे . या प्रश्नाला प्रचलित समाजपरिस्थितीत उत्तर नाही . जे एक संभाव्य उत्तर अशा मुलाचा करुण भावनेने अंत करणं ते स्वीकारत नाही . तेथे स्वाभाविक भावनिक गुंतागुंती निर्माण होतात . या नाटकात अखेर वच्चूचा असाच अखेर घडवला आहे . पण अशा मुलांसाठी विश्वस्त निधी निर्माण करून त्यातून काही कायमची व्यवस्था करावी अशा निग्रहाने वच्चूचे वडील पुन्हा राहिले आहेत .

'दुर्गा' वार्धक्य या एका जीवनावस्थेवरील दुर्गा हे त्यांचे 'सावल्या' कादंबरीहून रूपांतरीत केलेल्या नाटकाचा आशय दूर्गाचा सूर काहीसा हलकाफुलका खेळकर आहे . वावुरावांच्या एकटेपणाच्या प्रश्नात त्यांची वालपणीची मैत्रीन दुर्गा व ते त्यांच्या नाजुक प्रेमकथेचीही गुंफण दळवींनी केली आहे . वावुराव आणि त्यांचा मुलगा संजीव यांच्यात या वार्धक्यातील प्रेमसंवंधानी विहेच्छेने संघर्ष उभा राहतो असे वाटते पण तेवढ्यात तो संपतो . मुलगा समंजसपणाने वडिलांच्या या नव्या नात्याचा स्वीकार करतो आणि हा प्रश्न संपतो . साधे लहान प्रश्न आपणच गुंतागुंतीचे अवघड करून टाकतो आणि स्वतःच्या व इतरांच्या जीवनात दुःखे निर्माण करतो . परंतु आयुष्यातले पुष्कळशे प्रश्न समंजसपणाने सुटतात असा महत्त्वाचे संदेश दुर्गा या नाटकातून वाचक व प्रेक्षकांस मिळतो .

जयवंत दळवी यांनी आपल्या कादंबरीतून रूपांतरीत केलेल्या नाटयकृतीचा पात्रे प्रसंग संविधानक व्यक्तिरेखा इत्यादी अनेक घटकांच्या आधारे तौलनिक विवेचन

करून वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून त्याचा अभ्यास करता येऊ शकतो. कादंबरीतील पात्रे व त्यावरून रूपांतरीत नाटकातील पात्रांचा तौलनिक अभ्यासही उपयुक्त ठरतो. उदाहरण म्हणून 'अंधाराच्या पारंब्या' या कादंबरीतील व 'वॅरिस्टर' नाटकातील पात्रांचा तौलनिक अभ्यास संक्षिप्तपणे करता येईल.

'अंधाराच्या पारंब्या' या कादंबरीत अनुक्रमाने 1. भाऊराव 2. राधा 3. वॅरिस्टर 4. राघू ह्यनोकर 5. रावसाहेब 6. नानासाहेब 7. मावशी 8. वाल गंवर 9. नाथवुवा 10. बाबू 11. डॉक्टर व तात्या ह्यमणजे कथेतील राधाकाचे मामंजीह एवढी पात्रे प्रत्यक्ष येतात तर जिम नॉर्टन ग्लोरिया दयमंती आणि आप्पासाहेब ही पात्रे उल्लेखाने येतात. यापैकी भाऊराव राधा वॅरिस्टर नानासाहेब व रावसाहेब मावशी आणि तात्या तसेच ग्लोरिया ही पात्रे महत्वाची आहेत.

तर 'वॅरिस्टर' या नाटकात प्रवेशकमानुसार पुढील पात्रे आढळतात 1. मावशी 2. गणोजी 3. वॅरिस्टर 4. नानासाहेब 5. भाऊराव 6. राधाका 7. तात्या 8. शांतू न्हावी व 9. बाबू याशिवाय जिम नॉर्टन ग्लोरिया दयमंती व आप्पासाहेब ही पात्रे उल्लेखाने येतात.

या पात्रांमध्ये दोन्ही वाड. मयकृतीत कोणकोणता फरक पडला आहे ते आता पाहू. लग्नानंतर लगेचची राधाका कशी दिसते त्याचे वर्णन कथेत खालीलप्रमाणे येते 'जराशी बुटकीशी तुकतुकीत लिंवासारखी भरलेली तांबूस गोरी आंबड्यात अवोलीचा गजरा त्यावर केवड्याचा पिवळाधमक त्रिकोनी तुरा टकटक हलणारी सोन्याची कडकडी फुले नाकात नथ वोटभर लांबीची कुंकवाची आडवी चिरी पिवळ्या रंगाचा बुट्ट्याचा शालू त्यावर जरीची चौकड असलेला शेला.

कादंबरीत राधाकाचे वर्णन असे आहे 'जराशी बुटकीशी तुकतुकीत कांतीची केशरी दुधाचा रंग पातळ ओठ लिंवासारखी रसरसलेली आंबड्यात अवोलीचा गजरा त्यावर केवड्याचा पिवळाधमक त्रिकोणी तुरा नाकात नथ कानात बुगड्या वोटभर लांबीची कुंकवाची आडवी चिरी जरीचे लुगडे गोंडस हात हातात हिरवा चुडा गोठ पाटल्या मांसल पावले पायातल्या वोट्यात नाजूक आवाजाची जोडवी. नाटकातील राधाका लग्नाच्या वेळी सतरा अठरा वर्षाची आहे. नऊवारी जरीची साडी हातात हिरवा चुडा सोन्याच्या वांगड्या बाजुवंद वगैरे नी नटलेली अतिशय सुंदर भरदार आंबाडा आणि त्यावर वेण्या फुले वगैरे माळणारी आहे. वॅरिस्टर राधाकाची प्रेमकथा तत्कालीन सामाजिक पार्श्वभूमीवर शोकांतिका ठरणेच अपरिहार्य होते. ती अशी शोकांत करण्यासाठी वॅरिस्टरांच्या घराण्यातील वेड उपयोगी पडू शकेल असे वाटल्यावरून कदाचित दळवींनी कादंबरीच्या संविधानकात हे वेड आणले असावे. निर्मितीप्रक्रियेतील अवोध पातळीवर चालेल्या दळवींच्या कल्पनाशक्तीचा हा व्यापार कादंबरीत संविधानकातील भर म्हणून प्रकट झाला आहे. या प्रक्रियेचे बाकीचे तपशील स्वतः दळवीच असे सांगतात "विचार करता करता एखादा विषय मनात येतो. त्याला अनुरूप असा परिसर दिसू लागतो. त्यातली काही पात्रे दिसू लागतात. ती पात्रे कशी वाढत जातील याचे अंदाज मनात येतात. प्रकिया मनातल्या मनात दीर्घकाळ चालू असते. . . कागदावर उतरते ती कादंबरी वा नाटक सांगाड्याच्या अवस्थेत असते."

या नव्याने सुचलेल्या गोष्टीपैकी वॅरिस्टरांचे विलायतेतील जीवन त्यांचा तेथील मित्र जिम नॉर्टन आगपेटीच्या काडीची ती अदभुताच्या सीमारेषेवर घोटाळणारी कल्पना आणि ग्लोरिया व वॅरिस्टर यांच्यातील भावबंध इत्यादि गोष्टींचा दळवींनी कादंबरीत फार मार्मिकपणे उपयोग करून घेतलेला दिसतो. पण त्या मानाने वॅरिस्टरांच्या घराण्यातील वेडाचा मात्र त्यांनी नीट उपयोग केला नाही असे म्हणावे लागते.

काही निरीक्षण

1. जयवंत दळवींना नाट्य लेखनासाठी स्वतःचीच कथा कादंबरी प्रेरक ठरलेली दिसून येते. त्यासाठी त्यांनी अन्य कोणत्याच ह्यभारतीय किंवा अभाभारतीयह लेखकांच्या लेखनाचा आधार घेतलेला दिसत नाही.

2. जयवंत दळवी हे भाषांतर साहित्यप्रकाराकडे वळलेले दिसत नाहीत. मुळात नाटक लिहिणे हा जयवंत दळवीचा लेखन स्वभाव दिसून येत

नसला तरी आपल्याच कथा कादंबऱ्यावरून लिहिलेल्या नाटकांना मिळणारा व यापैकीचा प्रसिदाद पाहून त्यांनी आपल्या नाट्य लेखनाचा विस्तार व विकास गुणवत्तेच्या स्तरावर केलेला दिसून येतो.

3. जयवंत दळवींना नाट्य लेखनात तंत्रापेक्षा साहित्य मूल्य महत्वाचे वाटते. नाटकातून त्यांनी व्यक्तीच्या संदर्भातील मानसिक सामाजिक संघर्ष दाखविण्यावर भर दिलेला दिसून येतो. त्यांच्या नाट्य लेखन भूमिकेतून एक प्रकारची सुसंगती दिसून येते.

4. जयवंत दळवी यांच्या नाटकातील स्त्री चित्रण वंडखोर स्वरूपाचे नसून त्यांच्या नाटकातील स्त्री ही पुरुषाला परिस्थितीला शरण जाणारी आहे. ती पुरुषा विरुद्ध वंड करून उठत नाही. याचे मूल दळवींनी अनुभवलेल्या कोकणातील उच्चभू कुटुंबातील त्यांच्या काळातील स्त्री जीवन पध्दतीत सामावलेले आहेत. घरातल्या स्त्रीयांना स्वताःच्या मनाने विचाराने कधी वाढता आले नाही. हा त्यांच्या मनात घर करून राहिलेला अनुभव. पुढे त्यांच्या कादंबरी व नाट्य लेखनातील स्त्री पात्रातून व्यक्त झालेला दिसून येतो. स्त्रीयांची कोंडर्मायात अडकलेली मने हा त्यांना आकर्षित करणारा विषय आहे.

5. जयवंत दळवींच्या रूपांतरीत नाटकांची वाड. मयीन अथवा साहित्यिक गुणवत्ता मान्य केल्यावर त्यांच्या नाटकांच्या वाह्य रूपाचा आणि अंतररूपांचा विचार करणे महत्वाचे ठरते. त्यांच्या नाटकांचे सूत्र त्यांना त्यांच्या कादंबरीतून मिळाले. त्यांच्या नाटकातील विषयाचे स्वरूप हे तत्कालीन पारंपारिक मध्यवर्गीय आणि बदलणारी सामाजिक परिस्थिती असे आहे. त्यांच्या कादंबरीची जातकुळी ही काल्पनिक अदभूत अतिवास्तव नसून वास्तव स्वरूपाची आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यातील व्यक्ति रेखाटन अर्थातच स्वभाव रेखाटन हे पुरुष पात्र प्रदान व स्त्री पात्र ही गौण व दुय्यम अशा व्यतिरेखा आहेत. त्यांच्या नाटकांच्या संवाद रूपात भाषेतील लालित्य यथार्थता व प्रसंगानुकूलता दिसून येते.

6. दळवींच्या नाटकांतून स्त्री पात्रे ही वाचक व प्रेक्षकास अप्रत्यक्षपणे आपल्या स्वतंत्र विचाराची स्वत्वाची स्वालंबनाची परिस्थिती व प्रसंगाशी लढण्याची संघर्ष करण्याची जणू जाणिव करून देतात.

7. दळवींच्या लेखनाचा आणखी एक विशेष म्हणजे स्वतःच्या ज्या ज्या कादंबऱ्यांत चटकन रसिकांच्या मनाची पकड घेणारे नाट्य आहे. असे त्यांना वाटले त्यांचे रूपांतर त्यांनी नाटकात केले. कथेची कादंबरी कादंबरीचे नाटक असेही प्रयोग त्यांनी आपल्या लेखनात केले. कधी कादंबरीचे नाटक करतांना त्यांनी तपशिल थोडे फार बदलेले याचा अर्थ एवढाच की कथा कादंबरी व नाटक या तिन्ही वाड. मय प्रकारांवर त्यांची लेखक म्हणून जबरदस्त पकड होती. त्या त्या वाड. मय प्रकाराची हाताळणी करतांना त्या त्या प्रकारच्या मर्यादा व सामर्थ्य ओळखून त्याप्रमाणे ती साहित्यकृती अधिकाधिक कलात्मक परिणामकारक करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

8. मानवी मनाचा शोध घेतांना अवतीभोवती समाज त्यातल्या व्यक्ती त्यांचे जीवन त्यांच्या समस्या त्यांचे अंतर्गत तार्णतणाव यावद्दलचे दळवींना भान होते. म्हणूनच त्यांनी नोकरी व्यवसायाच्या निमित्ताने अधिकाधिक स्त्री पुरुषांच्या एकत्र येण्याच्या परिणामातून निर्माण झालेली 'आंधातरी कादंबरी मंद बुद्धी मुल्याच्या अस्तित्वाने आई वडिलांच्या नाते संबंधावर झालेल्या परिणामातून निर्माण झालेली 'ऋणानुबंध' सारखी कादंबरी ही उदाहरणे दळवींचे सामाजिक परिस्थितीचे काळाचे भान दाखवितात. व्यक्तित्वाच्या समस्यांचे चिंतन करतांना दळवी समाज चिंतक असतात. आणि त्यामागील मानवी जीवन व्यतिरेखा कथानक रंगविताना ते साहित्यिक असतात.

9. जयवंत दळवी यांची बरीच नाटके ही नायिका प्रधान आहेत. त्यातील नायिकांची मानसिकता हीच नाटकांची समस्या बनलेली आहे. लग्नानंतरच लगेचच आलेल्या वैधव्यामुळे वैवाहिक सुखाला आणि मातृत्वाला वंचित राहिलेली वॅरिस्टर नाटकातील मावशी संसार आणि करिअर यात योग्य तो निर्णय घेऊन शकणारी आणि अर्थ शोधत राहणारी सावित्री आयुष्याच्या प्रत्येक वळणावर तडजोड स्विकारणारी दुर्गी स्वप्न रंजनात स्वतःला गुरफटून घेणारी मुक्ता मधील केशर अशा अनेकविध रूपातून दळवी स्त्री मनाचे दर्शन घडवितात.

10 . रूपांतरकार नव्या माध्यमाच्या तंत्राच्या अनेक अडचणी सोसून व्यावसायिक यश प्राप्ती समाज प्रबोधन स्वप्नरंजन राज्यनाटय स्पर्धा मित्रांची मागणी अर्थप्राप्ती झटपट प्रसिध्दी उद्दिष्टांसाठी व क्वचित आपल्याला कलात्मक समाधान मिळावे म्हणून हे रूपांतर करित असतो . परंतु प्रत्यक्ष रूपांतरात ते कलात्मक समाधान साधल्याचे अपवाद वगळता आजिवात जाणवत नाही . असे समाधान स्वतःजयवंत दळवी या रूपांतरकारालाही जाणवल्याचे दिसत नाही . याचा पुरावा सौ . विना देव यांनी दळवी यांच्या घेतलेल्या मुलाखतीतून सापडतो . सौ . विना देव यांनी विचारलेल्या “दोन्हीही माध्यमातून अनुभव मांडण्याचे समाधान दळवी तुम्हाला मिळते का?” यावर दळवी म्हणतात . “नाही कलात्मक असमाधानाची जाणीव होते . ते समाधान कादंबरीच्या लेखनातही होत नाही अथवा नाटकातही होत नाही .” पुढे ते म्हणतात “असे नाटय रूपांतर करतांना काही वेळेस मुळ आशयच बदलतो . तो हेतूतः बदलल्यास ते कादंबरीचे नाटय रूपांतर ठरत नाही . काही वेळेस तो आशय बदलण्याला माध्यमाच्या मर्यादा कारणीभूत होतात . म्हणजेच त्यांच्या कादंबरीचा मुळ आशय वा अभिव्यक्ती सुध्दा नाटयानुकूल नसते .” ‘वॅरिस्टर’ मध्ये जे कथानक आहेत ते कादंबरीला अधिक अनुकूल आहे . तरीही ते रूपांतर आडवाहासाने केले जाते . थोडक्यात आशय व अभिव्यक्ती या दृष्टिकोनातून या रूपांतराचा विचार करता मराठी रंगभूमीला या नाटय रूपांतरांनी काही वेगळी देणगी दिली याविषयी अनुकूल व प्रतिकूल विचार व मते मांडली जातात .

संदर्भ

- 1 . आजचे नाटककार संपा . दत्तात्रेय पुंडे डॉ . स्नेहल तावरे
स्नेहलार्धाक पद्विलाशिंंग
हाऊस . पुणे . एप्रिल 1995
- 2 . मराठी कादंबऱ्यांची रंगयात्रा सौ . सुभदा खाडिलदार
मानसन्मान प्रकाशन पुणे . 11
सप्टेंबर 1991
- 3 . मराठी नाटकातील स्त्री प्रतिमा ह्य1975 1982 हे मुक्ता
मनोहर
सुगावा प्रकाशन पुणे . जुलै
1988
- 4 . चौरंगी संकलन डॉ . स्नेहल तावरे
स्नेहलार्धाक पद्विलाशिंंग
हाऊस . पुणे .
- 5 . वॅरिस्टर : तीन रूपे सौ . उमा दादेगावकर
मॅजिस्टिक प्रकाशन जून 1988
- 6 . ललित जयवंत दळवी विशेषांक जानेवारी 1995